

W I A D O M O Ś C I I U W A G I

TIRSAH, DAWNA STOLICA IZRAELA

RZUT OKA NA WYKOPALISKA W TELL EL-FAR'AH 1946—1955

Systematyczne prace wykopaliskowe w palestyńskiej miejscowości Tell el-Far'ah (w Samarii, na północ od Sychem), którą już w r. 1931 W. F. Albright identyfikował z biblijnym Tirsah¹⁾, rozpoczął po ostatniej wojnie (1946) O. R. De Vaux, dyrektor Dominikańskiej Szkoły Biblijnej w Jerozolimie. Rezultaty swych badań publikował on w *Revue Biblique* i w *Palestine Exploration Quarterly*²⁾.

Warto będzie choć szkiecozo zapoznać z nimi polskich czytelników.

W poszukiwaniu nowej stolicy

Po śmierci Salomona wielkie królestwo Dawidowe rozpadło się — jak wiadomo — na dwa państwa: północno-izraelskie i południowe-judzkie, uwikłane nieraz w długotrwałe wojny między sobą, o których informują księgi królewskie. Podczas gdy w królestwie południowym ze stolicą w Jerozolimie zdołała się utrzymać dynastia Dawidowa, to zmienna historia królów państwa północnego pisana była krwią: rewolucje pałacowe i skrytobójcze mordy osadzały tam coraz to innych mężów na tronie królewskim.

W r. 885 przed Chr.³⁾ generał Omri obległ miasto Tirsah, które już pierwszy król państwa północnego Jeroboam I. (931—

¹⁾ *Journal of the Palestine Oriental Society* 11 (1931) 241 n.

²⁾ P. R. De Vaux, *The Excavations at Tell el-Far'ah and the Site of Ancient Tirzah*, w *Palestine Exploration Quarterly* 88 (1956) 125—140. Tenże w *Revue Biblique* 54 (1947) 394—443; 573—589; 55 (1948) 544—580; 56 (1949) 102—138; 58 (1951) 393—430; 566—590; 59 (1952) 551—583; 62 (1955) 541—589. — Ostatnio ukazał się również sumaryczny artykuł Prof. Dra Cl. Schedl'a na ten temat w *Bibel und Liturgie* 24 (1957) 168—172, na którym również częściowo się opierałem. Prof. Schedl zwiedzał wykopaliska w Tirsah latem roku 1951. — Warto również ubocznie wspomnieć, że A. B. Barrois relacją o wykopaliskach z Tell el-Far'ah rozpoczyna swój drugi tom archeologii biblijnej, *Manuel d'Archéologie Biblique*, Paris 1953, s. VII nn.

³⁾ P. Heinisch w swojej *Geschichte des Alten Testaments*, Bonn 1950, s. 193 podaje rok 884.

910)⁴⁾ uczynił swą rezydencją, a w którym usadowił się rywal Omri'ego i kontrpretendent do tronu — Zimri (por. 3 Król 16, 1 nn)⁵⁾. Nie widząc wyjścia, oblężony Zimri w rozpaczy podpalił pałac i zginął w jego zgliszczach. Stolica Tirsah wpadła w ręce Omri'ego, który stąd sprawował rządy nad Izraelem. Po całkowitym opanowaniu sytuacji Omri już jako jedynowładca (885—874) zabrał się energicznie do reorganizacji swego państwa. I wówczas to ok. r. 878 — dzielny ten wódz mimo obronnego położenia Tirsah — dotychczasowej stolicy królestwa północnego — rozglądnął się za nową rezydencją i... założył Samarię.

Tirsah jest co prawda z natury swej, dzięki odpowiedniemu położeniu miastem, które nie łatwo zdobyć. Wzgórze, na którym jest zbudowane, tworzy trójkąt o stromych zboczach i wznosi się pomiędzy dwoma źródłami-strumieniami: *Ain el-Far'ah* na północy i *Ain ed-Dleib* na południu. Obydwa strumienie łączą się u stóp wzgórza i tworzą *wadi el-Far'ah*, skierowując się w stronę Jordanu. Ponieważ strome zbocza w kierunku dwu dolin stanowią obronę naturalną, starczyło ufortyfikować miasto tylko od strony gór⁶⁾. Wydaje się więc na pierwszy rzut oka zagadkowym, dlaczego Omri zrezygnował z tej naturalnej twierdzy jako stolicy swego państwa. Miał jednak widocznie ważne po temu powody. Przede wszystkim uwzględnić należy zmianę jego polityki, z którą decyzja ta na pewno w ścisłym pozostawała związku. Orientacja miasta Tirsah kierowała się w stronę doliny Jordanu i Transjordanii; Omri natomiast miał na oku dostęp do morza, opanowanie miast filistyńskich wybrzeża, szukał kontaktu z potęgą morską — Fenicją⁷⁾.

Także dla lepszego opanowania już samych pokoleń izraelskich wskazanym było raczej miejsce, którego położenie byłoby bardziej centralne. Stąd to Omri zakupił niezamieszkałe wzgórze Samarii i tam właśnie zbudował całkiem nowe miasto (por. 3 Król 16, 23nn) — nową stolicę państwa północnego. Zanim jednak dokonał tej

⁴⁾ *La Sainte Bible* (zwana *La Bible de Jérusalem*), Paris 1956, s. 357 i w tablicy chronologicznej na s. 1642 podaje datę 931—910. P. Heinisch natomiast, idący za F. X. Kuglerem — trzyma się daty 929—909, por. dz. cyt., s. 192.

⁵⁾ Vulgata nazywa go Zambri (— „*dux mediae partis equitum*“).

⁶⁾ Położenie Tirsah było nie tylko obronne, ale i malownicze. Stąd też w hebr. tekście *Pieśni nad p* (6, 4) czytamy: „*Piękna jesteś przynajciółko moja, jakoby Tirsah (ke Tirsah)*”, co w LXX przetłumaczono dosłownie os *eudokiá* zamiast zachować oryginalne brzmienie nazwy własnej miasta. Vulgata opuszcza to porównanie. Francuscy tłumacze *La Bible de Jérusalem* pozostawili słusznie brzmienie hebrajskie (*comme Tirca*), zob. dz. cyt., s. 864.

⁷⁾ Ma też swą wymowę fakt, że syn jego, Achab, pojął za żonę córkę króla syryjskiego, Jezabelę, która niestety smutną odegrała rolę w historii Izraela.

zmiany swej rezydencji, w ciągu pierwszych lat swego panowania w Tirsah przebudował z rozmachem tę starą stolicę, o czym wyraźnie mówią świeżo przeprowadzone wykopaliska.

Mówią one zresztą nie tylko o Omrim i jego dziele; na ich tle odczytywać można długą i ciekawą historię miasta Tirsah, sięgającą w głęboką przeszłość: aż do 4-go tysiąclecia przed Chr.

W mrokach epoki miedzi

Abstrahując od niektórych śladów neolitycznych, właściwe zaludnianie wzgórza *Tell el-Far'ah* rozpoczyna się z epoką miedzi (4500—3000 przed Chr.). Mnóstwo odkopanych skorup i naczyń glinianych mówi archeologowi bardzo wiele i dopomaga mu w rekonstrukcji obrazu przeszłości (już np. sam sposób wypalania naczyń, malowania, kształty i forma itp. — pozwalają na poważne konkluzje. — W Tirsah uwydatniają się dwa odmienne rodzaje skorup glinianych: jedne w rodzaju tych, jakie znaleziono w Beerśeba, a więc daleko na południu, inne znów w rodzaju tych, jakie spotykamy w Jerycho, Beisan i Megiddo. Świadczy to iż w Tirsah styka się z sobą północ i południe, oraz że dwa odmienne elementy ludnościowe osiedlały się i wędrowały obok siebie, bez ustabilizowanej jeszcze więzi politycznej.

W późnej epoce miedzi Tirsah przeżywało okres swego wielkiego rozkwitu. Z tych czasów zachowały się trzy cmentarze. — Groby wykuwano w ścianie skalnej wzgórza, dostęp do nich stanowiły małe drzwi. Wszystkie szkielety były całkowicie zbutwiałe, ale umieszczon przy nich dzbany gliniane dostarczają wymownych dowodów wysoce rozwiniętej sztuki garncarskiej na tym terenie u schyłku epoki miedzi.

Przybycie Kanaanejczyków (wczesna epoka brązu — ok. 3000—2000 przed Chr.)

Ok. r. 3100 przed Chr. Semicci zgłaszają swój czynny udział w życiu narodów Starożytnego Wschodu. Z pustyni syryjsko-arabskiej wpadają do zamieszkałych już krain, zajmując również ówczesne Tirsah. Nie da się stwierdzić, czy zmiana gospodarzy dokonała się wśród krwawych walk. W każdym razie nowi osiedleńcy dalej rozbudowują stare miasto. Przy budowie posługują się kamieniem, częściowo cegłą. Garnki i naczynia z gliny wypalają na miejscu. Jest rzeczą znaną, że właśnie w Tirsah znaleziono najstarsze piece garncarskie, jakie kiedykolwiek odkopano.

Ok. r. 2800 osiedlanie było tak dalece posunięte, że miasto otoczono murem. Szczególnie starannie ufortyfikowano zagrożoną stronę zachodnią: na potężnych fundamentach z kamieni wznosił się jeszcze wysoki mur z cegły. Dziś jeszcze na długiej przestrzeni utrzymał się częściowo ten mur sięgający wysokości 4m. To kanaanejskie miasto — położone na malowniczym wzgórzu — było

na pewno z daleka widoczne, a ludność w nim mieszkająca mogła czuć się spokojną. Są dowody na to, że w tym okresie miasto nawiązało i utrzymywało szerokie kontakty kulturalne wybiegające daleko poza granice Kanaanu. A była to np. dla Egiptu epoka słynnych piramid, dla Babilonii epoka budowy wież terasowych — *zikkurat*. Wykopaliska wskazują, że również kraina Kanaan nie pozostawała pod tym względem w tyle, choć niejedna zawierucha wojenna przewaliła się nad nią.

Miasto z tego okresu wczesnego brązu wykazuje 6 warstw. Ok. r. 2600 miało miejsce wielkie zniszczenie. Na gruzach starego miasta nowi mieszkańcy budowali dalej, ale utrzymali się tylko do ok. r. 1500 przed Chr., gdyż wtedy znikają tu — na mniej więcej lat 500 — ślady zamieszkiwania człowieka. Przypuszcza się, że zarówno wojownicze hordy jak i grasująca zaraza (malaria) były tego powodem.

Gdy Abraham wyruszył do Kanaanu...

(Średnia epoka brązu 2000—1600 przed Chr.)

Pustynia syryjsko-arabska stanowiła w starożytności pewnego rodzaju rezerwuar ludów. Potrzeba było ok. 1000 lat aż zapełnił się on po brzegi — a potem rozlewał się na sąsiednie krainy kulturalne. Ok. r. 3000 przed Chr. przybyli do Palestyny Kanaaniejczy, mniej więcej tysiąc lat później (ok. 2000) przelewa się nowa fala wędrówek semickich: *Amurru*.

Musieli oni pozołgać i mordem znaczyć swój pochod poprzez stare miasta i osiedla; ok. r. 2000 przed Chr. zaznacza się bowiem przesilenie kultur w Transjordanii i Palestynie. *Amuru* usadowiają się w zniszczonych przez siebie miastach. Początkowo wiodą życie na wpół koczownicze, na wpół osiadłe, ale kraj nasiąkły kulturą wywiera jednak stopniowo na nowoprzybyłych tak nипrзeparty wpływ, że z biegiem czasu oni sami stają się pionierami kultury, choć potrzeba na to kilku stuleci.

W w. XIX przed Chr. niewielka grupa ludzka osiadła się na opuszczonym południowo-zachodnim zboczach Tirsah, ale wnet znów rozrasta się ona w miasto, które jeszcze silniejsze niż stare otrzymuje fortyfikacje: mury miasta zostają wzmocnione przez *wały zewnętrzne*. Na szczególną uwagę zasługuje brama północna, zbudowana z pełnym zmysłem strategii i sztuki militarnej. — Na obszernym placu przy bramie ogniskowało się — zwyczajem przyjętym u starożytnych — życie publiczne miasta: tam odbywały się narady wodzów i dysputy mędrców, sądy, układy i pertraktacje handlowe. Ponadto jest rzeczą ciekawą, że w Tirsah ze średniej epoki brązu stwierdzono wielką podziemną przestrzeń wykładaną kamieniami, przeznaczoną dla celów kultu. Przestrzeń ta nosi na sobie ślady kilku okresów budownictwa, co oznacza, że była w użytku przez wiele stuleci.

W czworoboku dużej sali znaleziono ławę kamienną, stanowiącą zapewne rodzaj stołu ofiarniczego, na którym stawiano dzbany z darami, które następnie składano w obszernym dole wysadzonym kamieniami. W dole tym znaleziono również kości młodych świń. Uczeni wyciągają stąd wniosek, że w miejszc tym składano bogom ofiary z mięsa wieprzowego, w czym znów z kolei widzą przyczynę, dlaczego Izraelici wstrzymują się od spożywania tego mięsa, noszącego tak wyraźną pieczęć kultu pogańskiego.

Patriarcha Abraham przybył do Kanaanu w średniej epoce brązu. Uczeni przyjmują, że przeprowił się on przez Jordan właśnie w pobliżu Tirsah i potem przez *wadi el-Far'ah* — obok miasta T. udał się w krainę górzystą. Największą próbą jego życia była — jak wiadomo — ofiara jego syna Izaaka, jakiej w celu doświadczenia jego wiary żądał od niego Jahwe. — Na fakt ten rzuca pewne światło okoliczność, że wykopaliska dokonane w Tirsah ze średniej epoki brązu zdają się wskazywać na rozpowszechnienie ofiar z ludzi: pod podłogami domów znaleziono pogrzebane dzieci. Jeśli w tych wypadkach jest jeszcze rzeczą wątpliwą, czy naprawdę chodzi o ofiary z dzieci, to wątpliwość taka na pewno nie istnieje odnośnie odkrytego noworodka, wmurowanego w fundamenty bramy miejskiej. Małe dziecię złożono tu wyraźnie bogom w ofierze i pogrzebano w fundamentach bramy miasta dla wyjednania błogosławieństwa bogów...

Podobny zresztą wypadek podaje sama Biblia, mianowicie w 3 Król 16, 34, gdzie mowa jest o *Chielu* z Bethel, który w związku z odbudową Jerycha przy położeniu kamienia węgielnego złożył w ofierze swego pierworodnego syna i wmurował jego zwłoki w fundamenty miasta, a przy budowie bram miejskich to samo uczynił ze swym najmłodszym synem. Oczywiście Pismo św. piętnuje takie zwyrodniałe praktyki religii pogańskich, a w przykładzie Abrahama wykazuje, że właśnie Bóg nie chce ofiar z ludzi (por. *Gen 22, 12 nn*).

Miasto z średniej epoki brązu legło w gruzach prawdopodobnie na skutek walk z naporem egipskich Hyksosów. Wykopaliska mówią o gwałtownym i całkowitym zniszczeniu również w tym okresie. Na gruzach starego miasta powstało potem nowe nie mniej silne — Tirsah późniejszej epoki brązu (1550—1200 przed Chr.).

Izraelici zdobywają Kanaan

W księdze Jozuego opowiedziane są dramatyczne walki przy zdobywaniu Kanaanu przez Izraelitów. W szczegółach zwłaszcza przedstawione jest zdobycie Jerycha; o zdobyciu Tirsah Pismo św. wspomina tylko króciutko (*Joz 12, 24*), gdy wylicza pokonanych książąt miast Kanaanu.

Tym wyraźniej przemawiają i w tej sprawie kamienie. Podobnie jak Jerycho — Tirsah również — mimo swych fortyfikacji —

nie zdołało stawić czoła zwycięskiemu pochodowi zastępów izraelskich. — Około r. 1200 przed Chr. miasto zostaje znów całkowicie zburzone. Odpowiada to całkowicie okresowi, w którym Jozue zdobywa Ziemię Obiecaną. Niedługo jednak po zniszczeniu zdobywcy na ruinach budują nowe miasto, przy czym sposób budowania różni się znacznie od poprzedniego okresu kanaanejskiego. Kanaanejczycy wznosili potężne mury, nierzadko kilkumetrowej grubości, co zdaniem uczonych było możliwe w wypadku praktyki niewolnictwa lub pańszczyzny. Wolni i miłujący wolność Izraelici takich masywnych budowli nie wznosili; urządzali oni swe domy tylko z jednej warstwy kamienia lub cegły, tak że łatwo odróżnić poziom kanaanejski od izraelskiego.

Zdaje się, że początkowo nie zaznaczały się większe różnice socjalne. Domy budowane są jednakowo. Od ulicy wiedzie brama do czworobocznego podwórza, do którego z trzech stron przylegają mieszkania, warsztaty i magazyny. Odpowiada to stosunkom społecznym z czasów Dawida i Salomona. — Wnet jednak dokonały się wielkie przemiany socjalne o charakterze ujemnym, przeciw którym występowali prorocy. Bogacze przywłaszczali sobie role i mienie, podczas gdy biedni, wdowy i sieroty wystawieni byli na ucisk. Uwidacznia to dalsza warstwa wykopaliskowa, w której znika równomierny podział charakteryzujący okresy poprzednie. Wśród małych domków stoją budowle potężne, m. in. również prawdopodobnie publiczne gmachy administracyjne lub rezydencje sfer rządzących. Tirsah stało się miastem królewskim. Widoczne są teraz ślady szeroko zakrojonej pracy Omri'ego. Budowle jednak pozostały tylko na wpół ukończone; wiemy już dlaczego: decyzja Omri'ego tworzy nową stolicę, do której zapewne przesiedliła się i większa część ludności. Po utracie swego charakteru jako stolicy i odpływie znacznej liczby ludności wegetowało Tirsah jeszcze czas jakiś, aż zniknęło w zawierusze asyryjskiej, zgodnie z przepowiednią Amosa: „*Ponieważ gnębiliście ubogiego... i domy budowali z wyszukanych kamieni, nie będziecie w nich mieszkać*“ (Am 5, 11) oraz Ozeasza: „*I zapomniał Izrael o Stwórcy swoim i pobudował pałace... Przeto ogień puszcze na miasta jego, aby strawił domy jego*“ (Oz 8, 14).

Tak oto archeologia odczytuje z ziemi ślady przeszłości narodu wybranego; odczytuje oto również na tle świeżych wykopalisk bogate dzieje jednego z miast uwiecznionych w Biblii — tej księdze Boga, Który Swym potężnym palcem wypisuje głoski historii.

A przez żmudne badania archeologów krótkie, lapidarne notatki i wzmianki Biblii jawią się w nowym świetle i znajdują wymowne potwierdzenie w doniosłym materiale rzeczowym.